

PASAULINĖ KAPITALISTINIO ŪKIO SISTEMA

J. TAMOSIŪNAS

Nagrinėjant pasaulinę kapitalistinio ūkio sistemą, iškyla tokie klausimai: kas sudaro šios sistemos esmę, kokie būdingi jos raidos bruožai, kaip funkcionuoja ši sistema dabartinėmis sąlygomis, kokie prieštaravimai veikia šioje sistemoje, kaip jie veikia jos socialines bei ekonomines problemas?

Norint atsakyti į klausimą, kas tai yra *pasaulinė kapitalistinio ūkio sistema*, pirmiausia reikia išsiaiškinti *pasaulinės ūkio sistemos esmę*.

Kada kalbame apie pasaulinę ūkio sistemą, turime galvoje ne paprastą valstybių sumą, nors šios valstybės būtų ir to paties tipo, bet vieningą socialinį ekonominį pasaulinį organizmą. Šis organizmas atsiranda ir vystosi pagal tam tikrus ekonominius dėsnius. Pasaulinės ūkio sistemos šiuo metu yra dvi: kapitalistinė ir socialistinė. Tuo tarpu ne tik pirmąją bendruomeninę santvarkoje, bet ir vergovinėje bei feodalinėje visuomenėje pasaulinių ūkio sistemų nebuvo. Tokių sistemų tuo metu ir negalėjo būti, nes šalys, kuriose viešpatavo vergovinė ar feodalinė santvarkos, nebuvo susijungusios į vieningą organizmą, nors tarp šalių buvo tam tikri prekybiniai bei kitokie ekonominiai ryšiai.

Sąlygos susidaryti pasaulinei ūkio sistemai pirmą kartą istorijoje atsirado tik kapitalizmo epochoje, kada besivystančių gamybinių jėgų pagrindu įvairios šalys buvo glaudžiai tarpusavyje susijusios ekonominiiais ryšiais. Kapitalizmas nuo pat savo gimimo pradžios augančių gamybinių jėgų, taip pat tarptautinio darbo pasidalijimo pagrindu sparčiais tempais pradėjo jungti vietines rinkas į stambias nacionalines, o vėliau — nacionalines į pasaulinę rinką. Vadinasi, pasaulinė rinka atsirado tik kapitalizmo epochoje.

Šis procesas buvo svarbiausias veiksnys, sujungęs atskiras valstybes į tarpusavyje ekonomiškai priklausomų šalių sistemą. Pasaulinės rinkos susidarymas savo ruožtu spartino ir spartina kapitalistinių santykių raidą visose šalyse, įeinančiose į šią sistemą. Tai dar daugiau didina vienu šalių poveikį kitoms. Dėl to pradėjo formuotis socialiniai ekonominiai dėsningumai, veikiantys visoje šioje sistemoje, kaip organiškame junginyje, darantys įtaką visoms į šį junginį įeinančioms šalims.

Kas gi būdinga pasaulinei kapitalistinei ūkio sistemai? Pirmiausia jai būdinga tai, jog ji pradėjo apimti ne tik vienalytes savo socialine ekonomine santvarka šalis, bet ir šalis, kuriose viešpatuoja nekapitalistiniai gamybiniai santykiai, t. y. anksčiau buvusios kolonijinės bei priklausomos šalys, o šiuo metu besivystančios šalys, kurios nesivysto nekapitalistiniu keliu. Vadinasi, susiformavus pasaulinei kapitalistinio ūkio sistemai, daugelyje besivystančių šalių, kurios įeina į šią sistemą, gali domiuoti ir kitokie gamybiniai santykiai (feodaliniai ar net pirmąkščiai bendruomeniniai).

Pasaulinė kapitalistinio ūkio sistema nuolatots kinta. Nors ji turi vidinių prieštaravimų, į ją įeinančių šalių tarpusavio ryšiai pastoviai glaudėja. Atskirų šalių būklė darosi vis labiau ir labiau priklausoma nuo padėties visoje sistemoje, o padėtis visoje sistemoje — nuo padėties atskirose šalyse. Pagaliau prieinama prie gamybos internacionalizavimo.

Pasaulinės kapitalistinės ūkio sistemos kitimas rodo, jog jos raidoje gali būti išskiriamos tam tikros pakopos, tam tikri periodai. Tarybiniai autoriai periodizacijos klausimu pasisako gana retai, o tie, kurie apie ją kalba, apibūdina ją gana neapibrėžtai. Kai kurie autoriai pateikia tik kai kuriuos šios periodizacijos metmenis arba jos teorines prielaidas. Pavyzdžiui, J. Judanovas mano, kad pradinėms raidos pakopoms buvo būdinga atskirų šakų tarptautinė specializacija. Vėliau ją papildė vidinė šakų specializacija. Pagaliau buvo pereita prie gamybos internacionalizacijos. Internacionalizacija, pagal jį, — tai tokie ryšiai tarp atskirų valstybių įmonių, kurių sąlygomis vienos šalies ūkis vis labiau tampa pasaulinio gamybinio proceso dalimi (25, p. 36). Kaip matome, šie etapai nesusieti su konkrečiais istoriniais laikotarpiais. Vadinasi, tokia periodizacija gana abstrakti. Analizuodami procesą, sąlygiškai išskirsime tokius etapus: pirmas — kapitalizmo laisvosios konkurencijos stadija, t. y. istorinis laikotarpis, kuris prasidėjo kapitalistinių gamybinių santykių išvirtinimu daugelyje šalių ir tęsėsi iki XIX a. pabaigos; antras — nuo XIX a. pabaigos, t. y. nuo laisvosios konkurencijos kapitalizmo perėjimo į monopolistinę stadiją pradžios iki bendrosios kapitalizmo krizės pradžios. Kiti etapai — bendrosios kapitalizmo krizės etapai. Todėl trečiasis etapas apimtų laikotarpį nuo Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos bei pasaulinės socialistinės ūkio sistemos susikūrimo, ketvirtasis — iki šeštojo dešimtmečio pabaigos. Paskutinis etapas — dabartinės bendrosios kapitalizmo krizės etapas.

Pirmąjį etapą, kuris truko ilgiausiai, galima laikyti šios sistemos formavimosi laikotarpiu. Tuo laikotarpiu atskiros šalys buvo mažai tarpusavyje priklausomos ir ekonominiai ryšiai buvo nelabai intensyvūs. Šį intensyvumą ilgą laiką riboja ta aplinkybė, kad vis dar buvo mažai šalių, kuriose jau buvo išvirtinę kapitalistiniai santykiai. Jų išvirtinimo laipsnis daugeliu atvejų vis dar buvo pradinis. Ilgą laiką šiuo aspektu daugiausia buvo pasiekusi Anglija, kuri buvo laikoma pasaulio dirbtuve. Net Europoje beveik iki XIX a. vidurio buvo nemažai feodalinė bei pusiau feodalinė valstybių. Šiame etape daugeliu atvejų vietinių bei nacionalinių rinkų vaidmuo atskirų šalių ekonomikoje buvo gerokai didesnis nei pasaulinės rinkos. Tačiau jau ir šiame etape atskiros šalys darė didelę įtaką viena kitai. Didžiausią įtaką viena kitai darė Europos šalys, bet tam tikrą poveikį jos darė ir kolonijoms. K. Marksas ir F. Engelsas pažymėjo, kad jau tuomet buržuazija „<...> barbariškas ir pusiau barbariškas šalis <...> padarė priklausomas nuo civilizuo- tų <...>“ (2, p. 12). Yra žinoma, kad Anglijos ekonominė padėtis padarė didelę įtaką Indijos socialinei ekonominei būklei, tačiau tas poveikis buvo palyginti menkas.

Antrasis pasaulinės kapitalistinės sistemos etapas prasidėjo laisvosios konkurencijos kapitalizmui pereinant į monopolistinę stadiją. Tuo laikotarpiu visoje Europos šalyse kapitalistiniai gamybiniai santykiai arba išvirtino, arba įgavo persvarą. JAV taip pat pradėjo dominuoti kapitalistiniai gamybiniai santykiai. Šiame etape stiprėjo šalių tarpusavio ryšiai bei šių šalių ryšiai su kolonijomis. Susidarė pasaulinė imperializmo kolonijinė sistema. Pradėta intensyviau išvežti kapitalą į kolonijas, sparčiau pradėtos vystyti ten kai kurios pramonės šakos (daugiausia susijusios su vietinių žaliavų naudojimu). Kolonijinės valdos glaudžiau susijungė su metropolijomis, su jose funkcionavusia pramone.

Šiame etape visos šalys suartėjo ekonomiškai, kartu sustiprėjo pasaulinė rinka ir nuo jos daugiau ar mažiau tapo priklausomos visos šalys

(nepriklausomai nuo išsivystymo pakopos). Labiausiai priklausomos pasidarė mažos šalys nuo didžiųjų. „Tokio pobūdžio santykių tarp atskirų stambių ir smulkių valstybių,— rašė V. Leninas,— visuomet būdavo, bet kapitalistinio imperializmo epochoje jie darosi įvyotinė sistema, įeina, kaip dalis, į „pasaulio pasidalijimo“ santykių sumą, pavirsta pasaulinio finansinio kapitalo operacijų grandimis“ (1, p. 249—250).

Trečiajame etape pasaulinė kapitalistinio ūkio sistema buvo labai sukrėsta paastrėjusių imperializmo prieštaravimų. Šie prieštaravimai lėmė tai, kad iširo vieninga kapitalizmo grandinė. Įvykus Didžiajai Spalio socialistinei revoliucijai, nuo pasaulinės kapitalistinio ūkio sistemos atskilo Tarybų Rusija, o po Antrojo pasaulinio karo, atskilus daugeliui šalių, greta kapitalistinės ūkio sistemos, susidarė pasaulinė socialistinio ūkio sistema.

Šiame etape pasaulinę kapitalistinio ūkio sistemą pradėjo ištikti viena po kitos pasaulinės ekonominės krizės. Šiuo metu įvyko ir pati didžiausia kapitalistinio pasaulio ekonominė krizė. Ji buvo juntama visose be išimties kapitalistinio pasaulio šalyse. Gerokai pasikeitė nacionalinių rinkų tarpusavio santykiai su pasauline rinka. Kai kuriose mažose kapitalistinėse šalyse, ypač mažai išsivysčiusiose šalyse, lemiamą reikšmę įgavo pasaulinė rinka. Pavyzdžiui, Lietuvoje kapitalistinio vystymosi laikotarpiu žemės ūkio produktai pastoviai buvo eksportuojami į užsienį. Užsienio rinkos šioms prekėms buvo pagrindinės. Todėl eksportas, o ne vietinė rinka nulėmė ir žemės ūkio gamybos kryptį, kuri gerokai reagavo į pasaulinės rinkos konjunktūrą (plačiau žr. 6, p. 82—97).

Nors šiame etape vienu šalių priklausomybė nuo kitų, o visų šalių — nuo pasaulinės rinkos buvo labai sustiprėjusi, tačiau palyginti buvo nedidelė. Pažymėtina, kad šiame etape dar buvo galima pastebėti nemažai izoliuotumo pavyzdžių arba pastangų izoliuotis. Pavyzdžiui, net tokia išsivysčiusi kapitalistinė šalis, kokia tuo metu buvo Vokietija, atėjęs fašistinei vyriausybei ir valdžiai, buvo paskelbusi, jog ji tvarkysis autarkiškai, jog ji sieks izoliuotis ekonomiškai nuo kitų šalių, sieks atspalaiduoti nuo ekonominių ryšių su užsienio šalimis. Dėl to ji net buvo paskelbusi ekonominę apsirūpinimo (Selbstversorgung) politiką.

Ketvirtasis pasaulinio kapitalistinio ūkio raidos etapas prasidėjo po Antrojo pasaulinio karo, susikūrus pasaulinei socialistinei ūkio sistemai.

Tai, kaip žinoma, buvo naujas didžiulis smūgis pasaulinei kapitalistinio ūkio sistemai. Nuo šios sistemos atskilo daugelis Europos ir Azijos šalių.

Susikūrus pasaulinei socialistinei ūkio sistemai, sustiprėjus prieštaravimams tarp dviejų pasaulinių sistemų, kapitalistinėje sistemoje buvo pastebimi dvejopo pobūdžio procesai. Viena, buvo pastebimos atskirų kapitalistinių valstybių pastangos stiprinti tarpusavio ryšius ir gerinti tarpusavio santykius, o atskirais atvejais net ir vienytis. Kita vertus, sušepsojus nacionalinėms išsivaduojamosioms kovoms, sparčiai kito metropolijų ir buvusių kolonijų tarpusavio santykiai. Kolonijinės imperikalizmo sistemos žlugimas ne tik pakeitė metropolijų ir buvusių kolonijų tarpusavio santykius (dviejų svarbiausių pasaulinės kapitalistinės ūkio sistemos dalių), bet ir išsivysčiusių bei besivystančių, daugiausia buvusių kolonijų, šalių padėtį.

Kova tarp dviejų pasaulinių socialinių sistemų, kova su nacionaliniais išsivaduojamaisiais judėjimais, šių kovų tarpusavio sąveika vedė į ekonomikos militarizavimą, kartu skatino mokslo ir technikos pažangą. Visa tai vėl modifikavo pasaulinės kapitalistinės ūkio sistemos raidos procesus.

Mokslo ir technikos revoliucija yra daugiareikšmis procesas. Ji sukėlė daug įvairiausių pakeitimų ir problemų visuomenės gyvenime (plačiau žr. 6). Šie didžiuliai pakeitimai, kurie įvyko ir vyksta po Antrojo pasaulinio karo, išymaus buržuazinio ekonomisto Dž. Gelbreito žodžiais, yra

įspūdingi, kad ir kokių matu juos matuotum (10, p. 35). Plačiu mastu pradėtas moksliskai tyrinėti gamybos procesas. Vienas po kito patentuojami išradimai. Labai paspartėjo ir tų išradimų diegimas į gamybą. 1880—1919 m. nuo išradimo padarymo iki jo pritaikymo praedavo vidutiniškai 30 metų, 1920—1944 m.— 16 metų, 1949—1964 m.— 9 metai (4, p. 73).

Todėl labai sparčiai pradėjo keistis gaminių nomenklatūra. Pavyzdžiui, JAV mašinų gamybos, chemijos, statybinių medžiagų nomenklatūra beveik visiškai atsinaujina kas 20 metų (9, p. 15). Dėl šio ir panašių procesų ekonominiai atskirų šalių ryšiai ir ekonominis tarpusavio priklausomumas pakilo į naują, labai aukštą pakopą.

Be to, mokslo ir technikos revoliucija labai sustiprino visuomeninį darbo pasidalijimą ne tik nacionaliniu, bet ir internacionaliniu mastu. Tai dar labiau padidino pasaulinės rinkos vaidmenį. Juo daugiau specializuota gamyba, tuo labiau specifiška jos produkcija. Tos produkcijos vartotojų skaičius tam tikroje šalyje kurį laiką gali būti ribotas. Pavyzdžiui, ilgą laiką elektroninės skaičiavimo technikos paklausa vietinėse rinkose buvo nedidelė. Panaši padėtis dažnai susidaro kuriant ir gaminant mokslinę aparatūrą. Tuo tarpu panašius gaminius reikia greitai realizuoti, nes, kaip minėta, vystantis technikos pažangai, nuolatos kuriami nauji gaminiai, o pagaminti greitai morališkai pasensta. Kita vertus, poreikis yra stimulus naujoms prekėms gaminti (18, p. 96—162). Susidaro savotiška spirale, kuri didina eksportą. Todėl eksportas pradėjo apimti vis didesnę ir didesnę atskiros šalies visuomeninio visuomeninio produkto dalį (ypač mažesnėse kapitalistinėse išsivysčiusiose šalyse). Aštuntajame dešimtmetyje daugelyje tokių išsivysčiusių šalių eksportas sudarė 30%, o kai kuriose šalyse— 40—50% viso visuomeninio produkto (24, p. 27). Tik JAV eksportas sudaro kur kas mažesnę dalį, nes pačios turi didelę vidaus rinką, pavyzdžiui, septintajame dešimtmetyje— 4% vidinio visuomeninio produkto, o 1975 m.— 7,2% (7, p. 45).

Mokslo ir technikos revoliucija labai sustiprino atskirų šalių ryšius ne tik tradiciniu užsienio prekybos aspektu. Dėl mokslo ir technikos revoliucijos įtakos visas reprodukcijos procesas plačiai peržengė nacionalines valstybių ribas. Jeigu anksčiau tarptautinių ekonominių santykių pagrindinė forma buvo tokia užsienio prekyba, kuri apimdavo tik gatavus gaminius, žaliavas bei pusfabrikačius, tai dabar ji jau apima ir gatavo gaminio detales, mazgus bei kitas sudedamąsias dalis. Tarybinių ekonomistų J. Šiškovo ir R. Novikovo žodžiais tariant, anksčiau už šalies ribų išeidavo baigiamoji ir pradinė reprodukcijos proceso fazė, paversdama duotas šalies prekes užsienio valiuta ir atvirkščiai. Dabartinėmis sąlygomis tie ryšiai paliečia visas reprodukcijos fazes (23, p. 46—47). Pavyzdžiui, traktoriaus, surenkamiems JAV, transmisijos yra gaminamos Prancūzijoje, varikliai— Anglijoje, ašys— Meksikoje, o gatava produkcija realizuojama Kanadoje (14, p. 101—102). Tokių pavyzdžių yra daug.

Didelis vaidmuo šiame procese tenka tarptautinėms monopolijoms, kurios savo įmonės išdėsto įvairiose valstybėse bei pasaulio dalyse. Tose įmonėse dažnai gaminamos gaminio sudedamosios dalys, detalės ir pan. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje vidinė tokių monopolijų apyvarta sudarė apie 1/3 tarptautinės prekybos apyvartos (20, p. 96). Tarptautinis monopolijų vaidmuo internacionalizuojant ekonomiką tiek padidėjo, jų veikla taip plačiai peržengė valstybės ribas, jog atsirado teorijų, kurios įrodinėja, kad pasaulio politinė organizacija yra atgyvenęs reiškinys, kad valstybės vaidmuo yra pasenęs (27, p. 25—32).

Šios ir panašios aplinkybės sąlygojo tai, kad gamybos procesas tarptautiniu mastu susijungė ne tik ekonomiškai, bet ir technologiniu požiūriu. Atskirų šalių atskiros įmonės tapo lyg ir chechais tai vienos, tai kitos kurios nors didžiulės įmonės, esančios kitoje šalyje. Šie reiškiniai ekonomikos internacionalizacijai suteikė naujų bruožų, pakėlė ją į aukštesnę pakopą. Dėl šio proceso susikūrė stambūs tarptautiniai kompleksai.

Septintajame—aštuntajame dešimtmetyje Vakarų Europoje bei Šiaurės Amerikoje tokie kompleksai buvo susikūrę elektromašinių gamyboje, elektroninėje, chemijos bei statybinių medžiagų pramonėje. Panašūs kompleksai daugiausia kūrėsi išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse. Tačiau panašaus pobūdžio ryšiai paplitę ir tarp išsivysčiusių bei besivystančių šalių. Dešimtys įmonių, esančių Singapūre, Taivanyje, Pietų Korėjoje, Filipinuose, Meksikoje ir kitose besivystančiose šalyse, gamina daugelį įvairiausių komponentų, mazgų, detalių televizoriams, elektrinei aparatūrai ir kitiems gaminiais, kurie gaminami JAV, Japonijoje, Vakarų Europoje. Paprastai tokias detales siunčia arba planuoja siųsti specialiais laivais, kurie tampa tarsi didžiulio komplekso konvejerio juostomis (24, p. 29).

Mokslo ir technikos revoliucija gerokai pakeitė ir prekių srauto kryptis pasaulinėje rinkoje. Pradinėse pasaulinės kapitalistinio ūkio sistemos raidos pakopose pagrindinės tarptautinių ekonominių santykių kryptys buvo imperialistinių valstybių (metropolijų) santykiai su kolonijomis, o dabar kur kas tvirtesni ekonominiai ryšiai tarp išsivysčiusių šalių. Atskiros išsivysčiusios šalys (ypač mažesnės) faktiškai visai negali vystytis be glaudžių ryšių su kitomis išsivysčiusiomis šalimis. Kai kurių šalių šie ryšiai taip sustiprėjo, kad pradėjo kurtis tarptautinės integracinės sistemos, pavyzdžiui, Europos ekonominė bendrija („Bendroji rinka“). Pažymėtina, kad „Bendroji rinka“ buvo įkurta ne iš karto karui pasibaigus, o tik praėjus daugiau kaip dešimčiai metų. Ir tai suprantama. Pirmaisiais pokario metais Vakarų Europos šalys buvo dar silpnos. Jos buvo stipriai nukentėjusios nuo karo. Todėl beveik dešimt metų jos buvo daugiau priklausomos nuo JAV nei viena nuo kitos.

Kaip pažymėjo Danijos Komunistų partijos pirmininkas Knudas Jespersenas, tik per dvejus metus (1948—1949), kai buvo priimtas Maršalo planas ir sukurtas NATO blokas, JAV imperializmui pavyko sukurti mechanizmą, užtikrinusį spartų JAV ekspansijos didėjimą Vakarų Europoje. Vašingtone, o ne Vakarų Europos šalių sostinėse buvo priimami sprendimai, numatantys jų pokario laikotarpio atstatymo strategiją (12). Tačiau ekonominiai ryšiai su JAV tuo metu buvo savotiški. Jie gerokai skiriasi nuo dabartinių ekonominių ryšių, kurie paplitę tarp Vakarų Europos kapitalistinių šalių. Tuo metu Vakarų Europos šalys tapo JAV prekių rinka; jos buvo realizuojamos remiantis Maršalo planu. Pagal šį planą buvo teikiami kreditai ir kita ekonominė pagalba. Tuo tarpu Vakarų Europos šalių prekės į JAV rinką patekdavo gana ribotai. Tačiau atstatai šioms šalims savo ekonominį potencialą ir toliau jį plečiant, joms pačioms pasidarė aktualesnė rinkos problema (tik vėliau, tiek užsienio). Jos vis aktyviau ir efektyviau pradėjo kovoti dėl nacionalinių ir savo partnerių rinkų. Dėl šių priežasčių „Bendroji rinka“ buvo įkurta besiplečiančių ekonominių ryšių, kurie tarp šių šalių vystėsi šeštajame dešimtmetyje, pagrindu. Nuolat glaudėja į ją įeinančių šalių ryšiai ir didėja į ją įeinančių šalių skaičius.

Šalių, įeinančių į Europos ekonominę bendriją, ryšiai glaudėja ir įvairiais kitais aspektais. Tuo pagrindu net yra sudarytas Europos parlamentas (1979 m. įvyko pirmieji tiesioginiai rinkimai).

Toks integracinis išvystytų šalių junginys yra visiškai naujas reiškinys pasaulinėje kapitalistinio ūkio sistemoje. Jis yra naujas šių santykių pakopos produktas. Kapitalistinių šalių integracija išreiškia ne tik kiekybinius, bet ir kokybinius tų santykių pakitimus, netgi daugiau yra susijusi su kokybiniais pakitimais. Europos ekonominė bendrija kol kas yra vienintelis tarptautinis junginys, kuris, tikra to žodžio prasme, integruoja daugelio išsivysčiusių kapitalistinių šalių ekonomiką. Ši bendrija susiformavo pagrindu tokių šalių, kurioms daugiausia reikalinga bendra rinka, joms pirmosioms nacionaliniai ekonomikos rėmai tapo per siauri ir jos yra susietos geografiškai. Tačiau tarptautinių ekonominių junginių,

siekiančių glaudžiau sujungti atskirų šalių grupių ekonomiką, yra daugiau, pavyzdžiui, Europos laisvosios prekybos asociacija. Be to, per „Bendrosios rinkos“ funkcionavimo laiką buvo sukurta muitų sąjunga, o 1970 m. pradėta kurti ir valiutų sąjunga. Infliacija, vykstanti vienoje šalyje, pradėjo greitai persimesti į kitas šalis ir vėl grįžti. Kuo šalys glaudžiau bendradarbiauja, tuo šis infliacijos prasismelkimas intensyvesnėja, (ypač „Bendrosios rinkos“ šalyse). Aštuntajame dešimtmetyje „Bendrosios rinkos“ šalių valiutų tarpusavio priklausomumas net buvo pradėtas vadinti „mini gyvatuku“ (26, p. 64). Pradėtas skaičiuoti vidutinis eksportuojamų kainų kilimas. Pagal tam tikrus apskaičiavimus, 1963—1969 m. pasaulinėje rinkoje eksportuojamų prekių kainos vidutiniškai per metus padidėdavo 1,3%, o 1970—1977 m.—13% (17, p. 65). 1979 m., siekiant sukurti minėtą valiutų sąjungą, buvo sudarytas tam tikras atsiskaitymo vienetas, kuriuo tikimasi stabilizuoti nacionalines valiutas ir išvengti infliacijos plitimo.

Didelį vaidmenį pasaulinės kapitalistinio ūkio sistemos mechanizme vaidina įvairios tarptautinės finansinės-valiutinės organizacijos, reikšmingiausios iš jų yra Tarptautinis valiutinis fondas ir Tarptautinis rekonstrukcijos ir išvystymo bankas, įkurti 1945 m.

Daug įvairių ekonominių organizacijų turi SNO, t. y. daugiausia atskirų pasaulio regionų įvairios ekonominės komisijos. Vis didesnė reikšmė tenka kitokio pobūdžio tarptautiniams susivienijimams, liečiantiems kitus visuomeninio gyvenimo klausimus (ypač karinius). Pavyzdžiui, aštuntajame dešimtmetyje NATO viršnacionaliniu lygiu pradėjo jungti valstybių dalyvių karinę pramonę, kuri ekonomikos militarizavimo epokoje turi didelę reikšmę visai ekonomikos raidai.

Tarptautiniai junginiai bei įvairios tarptautinės ekonominės organizacijos pirmiausia pradėjo kurtis šeštajame dešimtmetyje Vakarų Europoje. Iki Antrojo pasaulinio karo tokio tipo tarptautinių junginių nebuvo. Pažymėtina, kad jų veikla nuolat plečiasi, nuolat pereina į aukštesnes pakopas. Kartu jie tampa ne tik integracijos produktu, bet ir stimulatoriumi. Tai paaiškinama tuo, jog atskirų šalių ekonominis bei socialinis gyvenimas tiek susipynė, kad daugelis problemų pasidarė tarptautinės, o daugeliu atvejų ir pasaulinės globalinės, kurių atskiros šalys vienos nepajėgia išspręsti. Todėl, kaip pažymėjo M. Maksimova, šiuolaikiniai šalių ryšiai apima labai platų veiklos diapazoną, jie apima ekonomiką ir teisę, mokslą ir techniką, politiką ir karinius klausimus, švietimą ir kultūrą ir t. t. (15, p. 20). Daugelis tokių problemų iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti ne ekonominės, tačiau anksčiau ar vėliau jos paliečia ekonomiką, o jas išspręsti įmanoma tik bendromis jėgomis. Prie jų priskirtos ekologinės, žaliavų resursų, transporto ir pan. problemos. Ekonominės ir socialinės problemos, kurios anksčiau liedsdavo tik atskiras šalis, dabar yra tarptautinės ir pasaulinės. Todėl šiame etape susikūrė daug tarptautinių ekonominių organizacijų, kurios siekia ne integruoti atskirų šalių ekonomiką, bet ją koordinuoti vienu ar kitu aspektu. Prie tokių organizacijų pirmiausia priskirtina Ekonominio bendradarbiavimo ir vystymo organizacija (OECD), įkurta JAV iniciatyva 1961 metais. Šios organizacijos tikslas — koordinuoti kapitalistinių šalių ekonominę politiką. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje į ją įėjo 24 išsivysčiusios kapitalistinės valstybės, taip pat viena tarptautinė organizacija. Be to, jos darbe dalyvauja keletas kitų tarptautinių organizacijų. Jos viduje dar kuriamos atskiros organizacijos. Pavyzdžiui, 1974 metais buvo įkurta Tarptautinė energetinė agentūra, į kurią daugiausia įeina šalys — naftos vartotojos (16, p. 26).

Panašaus pobūdžio, kaip ir OECD, yra Generalinis susitarimas tarifų ir prekybos klausimais (GATT), sudarytas dar 1947 metais. Tačiau į šį susitarimą įeina ne tik išsivysčiusios kapitalistinės šalys, bet ir daugelis

besivystančių bei keletas socialistinių šalių (iš pradžių įėjo 23 valstybės, o 1980 m.— 110) (16, p. 5—6).

Pasaulinei kapitalistinio ūkio sistemai yra būdinga ne tik ekonominis bendradarbiavimas, atskirų šalių jungimasis, bendros pastangos spręsti tas ar kitas ekonomines bei socialines problemas, bet ir dideli vidiniai prieštaravimai, stipri tarpusavio kova. Kova vyksta nuolat ir nenutrūkstamai, net ekonomiškai suartėjama per kovą. Ekonominės grupuotės kuriasi vykstant prieštaravimams tarp tų šalių, kurios įeina į tas grupuotes. (Apie tai plačiau žr. 19, p. 204.) Pavyzdžiui, Europos ekonominėje bendrijoje pradžioje ypač aštri kova vyko tarp VFR ir Prancūzijos, aštuntajame dešimtmetyje — tarp kelių EEB narių ir Anglijos.

EEB šalių tarpusavio kovos formos pasidarė įvairios. Paskutiniaisiais metais kai kurios EEB šalys siekia įgyvendinti atskirą užsienio prekybos politiką su trečiomis šalimis, t. y. tam tikru mastu išeinant už bendrų EEB susitarimų bei bendros politikos rėmų. Ir aštuntajame dešimtmetyje, kaip pažymi kai kurie Vakarų Vokietijos autoriai, tokie reiškiniai plito (28, p. 74).

Be to, kova vyksta ir tarp įvairių grupuočių, pavyzdžiui, tarp „Bendrosios rinkos“ šalių ir Europos laisvosios prekybos asociacijos. Ši kova lėmė tai, kad jau aštuntojo dešimtmečio pradžioje Europos laisvosios prekybos asociacijos veikla buvo beveik visiškai nustelbta. Be to, EEB nuo pat savo įsikūrimo kovojo su JAV: pradžioje siekė atspalaiduoti nuo jų diktato, o vėliau — dėl užsienio rinkų. Didėjant EEB vaidmeniui, kartu sparčiai veržėsi į priekį ir Japonija.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje galutinai susiformavo trys kapitalistinio pasaulio centrai. Didžiausias centras — JAV, susiformavęs pirmaisiais pokario metais, antras — Europos ekonominė bendrija. Trečiasis centras — Japonija, kurios ekspansiniai tikslai pradėjo krypti į Aziją ir Ramiojo vandenyno teritorijas. Šių centrų susiformavimas, kaip pažymėjo VDR profesorius H. Heberis, pradėjo keisti nusistovėjusią tvarką po Antrojo pasaulinio karo (21, p. 50). Susidarius šiems centrams, pagrindinė kova išsivystė tarp jų (19, p. 204—206). Tačiau kol kas nei EEB, nei Japonijai nepavyko nustelbti JAV.

Dar aštuntojo dešimtmečio pradžioje jau minėtas H. Heberis pastebėjo, kad JAV ir ateityje atliks lemiamą vaidmenį kapitalistinio pasaulio ekonomikoje. JAV prieš savo konkurentus vis dar turi daug pranašumų: stipriausią ekonominį potencialą, didelę vidaus rinką. Jų monopolijos yra gerokai pralenkusios savo konkurentes. JAV turi svarbius atamos punktus plačiose teritorijose ir yra vieninga valstybė, o tuo tarpu EEB sudaro daugelis besivaržančių valstybių (21, p. 52).

Tačiau nors susidarė trys centrai, pasaulinėje kapitalistinio ūkio sistemoje nuolat vyksta kova. Šiuolaikiniai kapitalistinių šalių tarpusavio santykiai yra veikiami dviejų jėgų, t. y. jėgos, verčiančios jungtis, ir jėgos, verčiančios kovoti. Nesutarimai ir kova ypač paastrėja pasunkėjus ekonominei būklei. Tai buvo ryškiai pastebima aštuntajame dešimtmetyje. Kaip buvo pažymėta TSKP XXVI suvažiavime, „aštrėja imperializmo tarpusavio prieštaravimai, stiprėja kova dėl rinkų, dėl žaliavų ir energijos šaltinių“ (3, p. 21).

Aštuntajame dešimtmetyje ypač paastrėjo kova dėl energijos ir žaliavų išteklių. Tos kovos formos pasidarė įvairios: frontalus spaudimas, grasinimai, papirkimai, pasitarimai, derybos. Dėl šių priežasčių OECD pradėjo koordinuoti išsivysčiusių kapitalistinių šalių ekonominę politiką besivystančių šalių atžvilgiu. Pagrindinis kovos objektas yra rinka. Šioje kovoje naudojamos pačios įvairiausios priemonės. Viena iš seniausių tokios kovos priemonių yra protekcionizmas. Dabartinėje epochoje protekcionizmas ypač sustiprėjo aštuntojo dešimtmečio pradžioje, pablogėjus kapitalistinio pasaulio ekonominei konjunktūrai. 1977 metais anglų žurnale „Economist“ buvo rašoma: „Ore pučia protekcionizmo vē-

jas, o žemėje auga tarifiniai ir netarifiniai barjerai. Vis didesnis šalių skaičius nori apriboti importą, siekdamas apsaugoti nacionalinę pramonę ir sulaukyti nedarbą. Turtingos šalys kaltina viena kitą prekybos praktikos nesąžiningumu“ (11, p. 53).

Dabartiniame pasaulinio kapitalistinio ūkio raidos etape iškyla naujos kovos dėl rinkų priemonės. Ypatingas vaidmuo tenka transnacionalinėms monopolijoms. Jos savo įmones išdėsto įvairiose pasaulio šalyse, atsižvelgdamos ir į rinkos sąlygas. Kartu joms susidarė galimybė perškotti valstybių statomus nacionalinius barjerus, įsitvirtinti toje ar kitoje rinkoje.

Pokario laikotarpiu paplito ir netiesioginės kovos formos. Plačiai pradėta taikyti valiutų politika. Glaudžiai susijus kapitalistinių šalių ekonomikai, valiutinės priemonės yra naudojamos ne tik kovai dėl rinkų, bet ir bendroje tarpusavio kovoje. Tai paaiškinama tuo, kad vienos kurios nors šalies valiutų būklė pradėjo daryti didelę įtaką kitų šalių įvairioms ekonomikos sritims, iš jų ir valiutomis. Ši įtaka ypač sustiprėjo šeštojo dešimtmečio viduryje, ir dėl šių priežasčių išsivystė pasaulio valiutų krizė. Valiutos pasidarė savotiška kovos arena. Tarybinis ekonomistas O. Bagdanovas rašė, kad valiuta tapo savotišku neurologiniu mazgu, savotiškai reaguojančiu į visas ekonomines peripetijas tiek šalies viduje, tiek užsienyje (8, p. 36).

Kova dėl rinkų pasireiškia ir kovos dėl pirkėjo forma. Šiai kovos formai dedamos vis didesnės pastangos ir daugiau lėšų. Septintajame dešimtmetyje šį klausimą Dž. Gelbreitas apibūdino taip: „<...> nepaprastai išaugo įtikinėjimo aparatas, susijęs su prekių pardavimu. Išleidžiamų lėšų dydžiu šiai veiklai <...> jos rungtyniauja su prekių gamybos procesu“ (10, p. 38).

Siekiant pritraukti pirkėjus, naudojamos vis subtilesnės priemonės, subtili ekonominė politika, pagrįsta ekonominiais, psichologiniais bei socialiniais tyrimais. Dėl to paplito vadinamoji marketingo teorija ir praktika. Jos tikslas — išankstinis paklausos formavimas (13).

Pasaulinei kapitalistinio ūkio sistemai būdingas ir nevienodas atskirų šalių išsivystymas. Šią sistemą sudaro giliai tarpusavyje suskaldytos valstybės: nedidelis skaičius ekonomiškai išsivysčiusių šalių ir didelis skaičius besivystančių šalių, kuriose vyrauja skurdas, tamsumas, atsilikimas. Nors besivystančioms šalims išsivadavus iš kolonijinio jungo, jų ekonominė raida paspartėjo, tačiau šių šalių ekonominis išsivystymas ir kultūrinis lygis, palyginti su išsivysčiusių šalių, labai mažas (22).

Prieštaravimai tiek tarp išsivysčiusių šalių, tiek tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių slopina šios sistemos gamybinių jėgų vystymąsi, aštrina socialines problemas. Kartu pasaulinėje kapitalistinio ūkio sistemoje pastebimos prieštaringos tendencijos. Šalių suartėjimas, pasikeitimas prekėmis, mokslinė-techninė informacija, ekonominis bendradarbiavimas yra progresyviūs reiškiniai. Gamybinių jėgų slopinimas, didžiosios pasaulio daugumos gamintojų skurdas, grubuoniškas gamtos išteklių plėšimas, gamtos užteršimas — žalingi reiškiniai, kurie daugeliu atvejų sudaro pavojų žmonijos egzistavimui apskritai.

LITERATURA

1. *Leninas V. I. Raštai.*— V., 1953, t. 22.
2. *Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai* dviem tomais.— V., 1949, t. 1.
3. *TSKP XXVI suvažiavimo medžiaga.*— V., 1981.
4. *Budrys Dz., Buračas A. Šiuolaikinis kapitalizmas ir buržuazinės jo teorijos.*— V., 1972.
5. *Minkevičius J. Mokslo ir technikos revoliucija: procesas ir problemos.*— V., 1979.
6. *Tamošiūnas J. Lietuvos žemės ūkio raida ir jos problemos.*— V., 1974.
7. *Анучин А., Курченко Э. Внешнеторговая политика США.*— МЭМО, 1979, № 4.
8. *Багданов О. Валютные потрясения и мировое капиталистическое хозяйство.*— МЭМО, 1974, № 11.

9. Гаузнер Н. Научно-техническая революция и противоречия империализма.— МЭМО, 1972, № 10.
10. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Перевод с англ.— М., 1969.
11. Дюмулен И. Торговые схватки на Западе.— Литературная жизнь, 1978, № 2.
12. Есперсен К. Империализм США и судьбы Западной Европы.— Проблемы мира и социализма, 1975.
13. Котлер Ф. Управление маркетингом. Сокращенный перевод с англ.— М., 1980.
14. Куманин Г. Внутренние отношения международных монополий и мировой кризис.— МЭМО, 1978, № 2.
15. Максимова М. Всемирное хозяйство, научно-техническая революция и международные отношения.— МЭМО, 1979, № 4.
16. Международные организации. Краткий справочник. Подготовлен редакцией политического еженедельника «Новое время», 1980.
17. Московский финансовый институт. Инфляция в условиях современного капитализма / Под ред. Л. Н. Красвиной.— М., 1980.
18. Современный капитализм: экономические факторы освоения новой техники / Отв. ред. В. И. Седов.— М., 1977.
19. Современный этап общего кризиса капитализма и мировые отношения.— М., 1980.
20. Хвойников П. Международные монополии и международная торговля.— МЭМО, 1975, № 5.
21. Хэбер Г. Центры империалистического соперничества.— ПМС, 1974, № 1.
22. Шейнис В. Развивающиеся страны: особенности послевоенного экономического роста.— МЭМО, 1981, № 12.
23. Шишков Ю., Новиков Р. Международная производственная кооперация: новое в интернациональной хозяйственной жизни.— МЭМО, 1975, № 4.
24. Шишков Ю. Кризис механизма экономических отношений капиталистических стран.— МЭМО, 1977, № 1.
25. Юганов Ю. Современные тенденции и формы интернационализации производства и капитала.— МЭМО, 1982, № 1.
26. Die Weltwirtschaft, 1977, Heft 1.
27. Heininger H. Internationale Monopole und internationale Beziehungen.— IPW Berichte, 1981, Nr. 12.
28. Langhammer R. Nationaler Protektionismus in Rahmen der EG-Handelspolitik, dargestellt am Beispiel der Industriegüterimporte aus ASEAN — Länder.— Die Weltwirtschaft, 1981, Heft 1.

Vilniaus valstybinis
pedagoginis institutas
Politinės ekonomijos katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1982 m.
kovo mėn.

МИРОВАЯ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ХОЗЯЙСТВА

Ю. ТАМОШЮНАС

Резюме

В статье определяется сущность и этапы развития мировой капиталистической системы хозяйства. Автор считает, что мировая система хозяйства не могла образоваться в докапиталистических формах общественного развития, поскольку тогда даже отдельные по своей социально-экономической структуре страны не составляли и не могли составлять единого экономического организма в международном масштабе. Такая система впервые образовалась в условиях капитализма; она существует и при социализме.

Процесс развития мировой капиталистической системы изучается по отдельным этапам ее развития. В статье выделяются пять этапов. Первый этап — это домонополистическая стадия развития капитализма. Второй этап — период от конца XIX в. до начала общего кризиса капитализма. Следующие три этапа — это этапы общего кризиса капитализма.

Много внимания в статье уделяется современным проблемам мировой экономической системы капитализма.

Важным фактором, экономически связывающим одни капиталистические страны с другими, является научно-техническая революция, вызванная ею международная специализация и кооперация производства. Как показывают приведенные статистические данные, тесные экономические связи особенно важны для относительно малых капиталистических стран Западной Европы, Японии и т. д. Концентрация и специализация производства требует широких рынков сбыта. Все это привело к образованию различных международных экономических организаций, а в Западной Европе — к образованию Общего рынка. Однако все это происходит в условиях острых социально-экономических противоречий.